

PAMELA BĘDKOWSKA, ALICJA ZEMANEK

Uniwersytet Jagielloński

*Ornamenty roślinne w architekturze sakralnej Krakowa
(XIX–XX wieku, wybrane obiekty)*

ABSTRACT

Floral ornaments in sacral architecture of Cracow (the 19th–20th centuries, chosen objects)

Interdisciplinary studies on the border of botany and art devoted to the artistic representation of plants, are relatively rare, both in the world and on the Polish scale. That is why the artworks of Cracow are hardly examined from a botanical point of view. This paper presents the results of the ‘floristical’ investigations in the architecture of six churches in Cracow. Most of them were built at the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries, when the ideas of Art Nouveau were particularly popular. The artists of that period were interested in Nature, which inspired them to create many realistic or stylized plant pictures in architecture, painting, sculpture, and so on. Cracow churches can serve as an example, in which the identification of over 70 taxa including ca. 30 species, almost 40 genera and 3 families was possible. The representations of some old useful plants native to the Mediterranean, and West Asia, e.g. Madonna lily (*Lilium candidum* L.), and grape-vine (*Vitis vinifera* L.), considered as sacred in antiquity, and having abundant symbolic meanings in Christianity, were found. Apart from this, many wild species of Poland, e.g. white water-lily (*Nymphaea alba* L.), and also plants cultivated in Polish gardens, such as crown imperial (*Fritillaria imperialis* L.), and many others, were noticed as well. The richest from a botanical point of view appeared to be the Jesuits Church (Basilica of the Sacred Heart of Jesus), where ca 50 taxa, as well as ‘the gallery of plants portraits’ in the carvings of the pulpit, the pews, and the confessionals were noticed. Additionally, magnificent floral ornaments were found in the Church of St. Francis of Assisi – ca. 30 taxa, with famous polichromies, and stained-glass windows made by Stanisław Wyspiański. This article is a contribution to the preparation of the list of plants important to the Polish culture, and a part of the natural history basis of cultural heritage. Such species should be protected both in the natural landscape, and in cultivation.

Keywords: Art Nouveau, churches, Cracow, nature – culture relations, natural history basis of the cultural heritage, plant ornaments, plant symbolism

Słowa kluczowe: kościoły, Kraków, ornamenty roślinne, przyrodnicze podstawy dziedzictwa kulturowego, relacje natura – kultura, secesja (Art Nouveau), symbolizm roślinny

Rośliny od najdawniejszych czasów odgrywały dużą rolę w kulturze materialnej i duchowej człowieka, a ich piękno inspirowało zawsze artystów. Dzięki temu przetrwały tysiące portretów przedstawicieli roślinnego świata na obrazach, freskach, płaskorzeźbach czy też w postaci elementów architektury. Roślina, mimo swoich walorów estetycznych, była na ogół drugorzędnym obiektem w historii sztuki – pojawiała się w tle scen figuralnych czy jako uzupełnienie kompozycyjne portretów. Większe znaczenie posiadała w dwóch okresach: manieryzmu przypadającego na koniec renesansu i początek baroku, a także pod koniec XIX i na początku XX wieku w czasach wpływów secesji. Roślina stała się wtedy niewyczerpanym źródłem artystycznych pomysłów w malarstwie, grafice, architekturze oraz w wielu gałęziach rzemiosła. Kontakty między sztuką a nauką, zwłaszcza biologią, były szczególnie żywe. Wielu artystów secesyjnych łączyło wrażliwość na piękno natury z zainteresowaniami botanicznymi lub zoologicznymi. Sławny teoretyk sztuki XIX wieku John Ruskin, który był autorytetem dla kilku pokoleń twórców i prekursorem idei ochrony przyrody, w ostatnim tomie sławnego dzieła *Malarze współcześni (Modern painters, 1860, t. 5)* zamieścił rozprawę pt. *Piękno liścia*, w której omawiał szczegółowo strukturę łodygi, gałęzi, liścia, pąka i kwiatu. W latach następnych ukazało się wiele traktatów poświęconych ornamentyce roślinnej i albumów z wzorami stylizowanych roślin. Kodyfikacją ornamentyki roślinnej stała się głośna publikacja Eugène Grasseta *Roślina i jej zastosowanie ornamentalne (La plante et ses applications ornementales, 1896)*. Najbardziej oryginalnym wkładem secesji wzbogacającym repertuar ornamentów roślinnych było, jak się wydaje, wprowadzenie pospolitych roślin swojskich, tzn. głównie środkowo-europejskich, roślin ogrodów wiejskich, pól, łąk i lasów¹. Dzięki temu dzieła sztuki tego okresu, nacechowane kultem natury, budzą również zainteresowanie przyrodników.

Interdyscyplinarna refleksja naukowa na pograniczu botaniki i sztuki nad artystycznymi przedstawieniami roślinnymi nie jest częsta, zwłaszcza w Polsce. Wynika to po części z trudności tego typu interpretacji, obarczonej pewną dozą niepewności wynikającej z konieczności oznaczania gatunków na podstawie obrazu (gdy niektórych cech nie sposób sprawdzić) oraz z faktu, że nigdy nie można wykluczyć fantazji artysty w portretowaniu natury. Dlatego do uzyskanych wyników analiz trzeba zawsze podchodzić krytycznie i konfrontować je z innymi źródłami. Nieliczne w skali światowej studia nad tą problematyką prowadzą zarówno botanicy i historycy tej gałęzi wiedzy, jak i przedstawiciele innych dziedzin, np. historycy sztuki, farmacji, etnologowie czy teologowie. Pod koniec XX i na początku XXI wieku nastąpił wzrost zainteresowania problematyką interdyscyplinarną, co znalazło odbicie m.in. w organizowaniu konferencji oraz publikowaniu prac szczegółowych i opracowań zbiorowych uwzględniających wśród innych zagadnień relacje botanika – sztuka².

¹ M. Wallis, *Secesja*, Warszawa 1984, s. 178.

² Przykłady opracowań: A. Zemanek, B. Zemanek, *Art serving botany Libri picturati 18–30: a 16th century collection of plant illustrations [w:] Image and Nature. The Proceedings of the Conference*

Bogactwo dzieł sztuki Krakowa bardzo rzadko stawało się podstawą refleksji botanicznej. Pionierem w tym względzie był Władysław Szafer (1886–1970), profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego – długoletni dyrektor Instytutu i Ogrodu Botanicznego, który opublikował artykuł na temat roślin w ołtarzu Wita Stwosza, przedrukowany później w książce *Kwiaty w naturze i sztuce*³. Znakomity botanik przyczynił się do wykupienia z rąk prywatnych i ocalenia dużej części niepowtarzalnego zabytku, jakim jest „Zielnik” Stanisława Wyspiańskiego, czyli zespół studiów rysunkowych roślin wykorzystanych później częściowo w pracy nad ornamentyką kościoła Franciszkanów w Krakowie⁴. Te właśnie realizacje zawierające wiele realistycznych, a zarazem pełnych poetyckiego uroku przedstawień kwiatów należą do nielicznych botanicznych akcentów obecnych w książkach na temat historii sztuki Krakowa. W ostatnim dwudziestoleciu ukazało się kilka prac dotyczących roślin w dziełach sztuki i architekturze miasta⁵. Inspiracją do

„Image and Nature” Catholic University of Lublin 6–8 October 2003. *Obraz i przyroda*, red. M.U. Mazurczak, J. Patyra, M. Żak, Materiały z Konferencji „Obraz i przyroda” Katolicki Uniwersytet Lubelski 6–8 października 2003, Lublin 2005, s. 91–108, VIII–XI; A. Zemanek, B. Zemanek, *Roślina i sacrum w historii cywilizacji* [w:] *Geografia i sacrum*, red. B. Domański, S. Skiba, Kraków 2005, s. 472–480; A. Zemanek, B. Zemanek, A. Ubrizsy Savoia, *Początki ekologii roślin w czasach Renesansu – kolekcja akwarel Libri picturati (A18-30)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2005, t. 50, nr 3–4, s. 87–122; H. Galera, *Klasyfikacyjne motywy roślinne w dekoracjach Zamku Królewskiego w Warszawie. Classical plant motifs used in the ornamentation of the Royal Castle in Warsaw*, „Wiadomości Botaniczne” 2007, vol. 51, nr 1/2, s. 15–26; *Symbolika roślin. Heraldyka i symbolika chrześcijańska*, red. J. Marecki, L. Rotter, Kraków 2007, ss. 224; A. Zemanek, A. Ubrizsy Savoia, B. Zemanek, *The beginnings of ecological thought in the Renaissance: an account based on the Libri picturati A. 18–30 collection of water-colours*, „Archives of Natural History” 2007, vol. 34, part 1, s. 87–108; A. Ubrizsy Savoia, A. Zemanek, B. Zemanek, *The beginnings of ecological thought* [w:] *Drawn after Nature. The complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*, red. J. De Koning, G. Van Uffelen, A. Zemanek, B. Zemanek, Zeist, The Netherlands 2008, s. 91–97; A. Zemanek, B. Zemanek, *Sztuka narzędziem naukowego poznania w czasach renesansu – morfologia roślin na akwrelach z kolekcji Libri picturati A 18–30* [w:] *Przyroda – Nauka – Kultura II. W poszukiwaniu jedności nauki i sztuki. Nature – Science – Culture II. In search of unity of science and art*, red. A. Zemanek, B. Zemanek, Kraków 2008, s. 13–46; A. Zemanek, B. Zemanek, *The morphology of illustrated plants* [w:] *Drawn after Nature. The complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*, red. J. De Koning, G. van Uffelen, A. Zemanek, B. Zemanek, Zeist, The Netherlands 2008, s. 79–85; A. Zemanek, *O symbiozie nauki i sztuki w czasach Renesansu – kolekcja obrazów roślin ze zbioru „Libri picturati” A. 18–30*, „Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Historii Nauki” 2009, t. 9, s. 181–212; P. Kulesza, *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach. The flora in the landscapes of 15th- century Netherlandish painting*, Lublin 2011, ss. 604; A. Zemanek, B. Zemanek, *Sztuka źródłem wiedzy botanicznej* [w:] *Ziemia Człowiek Sztuka. Interdyscyplinarne studia nad Ziemią. Archeologia – historia – sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 481–504.

³ W. Szafer, *Polichromia roślinna w ołtarzu Wita Stwosza (Plant polychromy in the altar of Wit Stwosz)*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae”, vol. XI, Supplementum, 1934, s. 33–43, tab. I–IV; W. Szafer, *Kwiaty w ołtarzu Wita Stwosza* [w:] W. Szafer, J. Szaferowa, *Kwiaty w naturze i sztuce*, Warszawa 1958, s. 102–117.

⁴ W. Szafer, *Zielnik Stanisława Wyspiańskiego*, „Kurier Poznański”, nr 173, 12 kwietnia 1936, s. 10; A. Zemanek, *Stanisław Wyspiański a botanika* [w:] *Zielnik Stanisława Wyspiańskiego. Wystawa w Muzeum Narodowym w Krakowie, kwiecień-wrzesień 2007*, Kraków 2007, s. 11–14.

⁵ A. Kostuch, A. Zemanek, *Plants in the 16th century Flemish tapestries from Wawel Castle (Cracow, Poland)* [w:] *Studies in Renaissance botany*, red. Z. Mirek, A. Zemanek, „Polish Botanical

podjęcia inwentaryzacji gatunków przedstawionych w sztuce Krakowa był udział Muzeum Ogrodu Botanicznego UJ w międzynarodowym projekcie „Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe” zakończonym wystawą w 2008 roku. Okazało się wówczas, jak niewiele opracowań tego typu istnieje w Polsce, a zaprezentowane postery i rozdziały w książce (o tym samym tytule) przyniosły zaledwie wybór danych dotyczących naszego kraju⁶.

Artykuł niniejszy przedstawia wyniki poszukiwań „florystycznych”⁷ w sześciu krakowskich kościołach rzymskokatolickich. Większość z nich została wybudowana pod koniec XIX lub w pierwszych dziesięcioleciach XX wieku, w okresie kiedy w wielu dziedzinach sztuki zaznaczały się wpływy secesji. Analizą objęto również gotycki (z XIII wieku) kościół św. Franciszka z Asyżu (Franciszkanów), odrestaurowany pod koniec XIX i na początku XX wieku, zawierający elementy sztuki secesyjnej. Pierwszy etap opracowania miał charakter dokumentacyjny – wykonano 310 fotografii przedstawiających ujęcia całych ornamentów bądź ich detali umiejscowionych na fasadzie i wewnątrz kościołów – w postaci płaskorzeźb, polichromii, fresków, witraży czy też elementów metaloplastyki (okucia drzwi, ozdobne kraty, żyrandole itd.), a także rzeźbień w drewnie na konfesjonalach, ławkach czy ramach obrazów. Nie analizowano obrazów, ponieważ to odrębny, szeroki temat. Dla każdego obiektu sporządzono bazę roboczą fotografii, z określeniem typu organu roślinnego, rodzaju ornamentu oraz informacją o umiejscowieniu w kościele. Ostatnią fazą była identyfikacja taksonów roślin tzn. gatunków lub innych jednostek systematycznych: rodzajów lub rodzin – w przypadku gdy oznaczenie gatunku nie było możliwe. Pomocna okazała się obserwacja roślin w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, gdzie uprawia się wiele dawnych gatunków użytkowych, pochodzących z południowych regionów Europy, przedstawianych często w sztuce. Pewien procent ornamentów okazał się jednak niemożliwy do identyfikacji z botanicznego punktu widzenia, z powodu daleko posuniętej artystycznej stylizacji przedstawionych kwiatów, owoców czy liści. Poniższe studium nie podejmuje zagadnień z historii sztuki, reprezentuje bowiem spojrzenie przyrodnicze na obiekty architektury sakralnej. Celem tych badań z zakresu „florystyki kulturowej” była próba odpowiedzi na pytania, jakie gatunki „rozkwitają” w krakowskich kościołach badanego okresu, znalezienie kościołów najbogatszych pod względem „florystycznym”

Studies”, Guidebook Series 1998, No. 20, s. 205–230; B. Makowska, *Motywy roślinne w dekoracjach krakowskich kamienic z przełomu XIX/XX wieku. Floral motives in the decoration of Kraków tenement houses of the turn of the 19th and 20th century*, „Wiadomości Botaniczne” 2005, vol. 49, nr 3–4, s. 5–14; M. Michniewska, *Rośliny w małopolskim gotyckim malarstwie tablicowym 1420–1540*, Kraków 2014, ss. 145.

⁶ Przykładowo: K. Harmata, J. Madeja, A. Zemanek, B. Zemanek, *Selected indigenous trees and shrubs in Polish botanical literature, customs and art (Juniperus communis, Salix, Betula verrucosa, Populus tremula, Pinus sylvestris, Quercus, Tilia, Picea excelsa, Abies alba)* [w:] *Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*, red. J.-P. Morel, A.M. Mercuri, Bari 2009, s. 195–205; A. Zemanek, B. Zemanek, K. Harmata, J. Madeja, P. Klepacki, *Selected foreign plants in old Polish botanical literature, customs and art (Acorus calamus, Aesculus hippocastanum, Cannabis sativa, Fagopyrum, Helianthus annuus, Iris)* [w:] *Plants and culture...*, s. 179–193; A. Zemanek, B. Zemanek, P. Klepacki, J. Madeja, *The poppy (Papaver) in old Polish botanical literature and culture* [w:] *Plants and culture...*, s. 217–226.

⁷ Florystyka jest jedną ze specjalności geografii roślin zajmującą się badaniem flory określonego terenu.

oraz zastanowienie się nad botanicznymi i kulturowymi aspektami roślin utrwalonych w kościołach przez artystów.

Ornamenty roślinne w wybranych kościołach Krakowa:

Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa (Jezuitów), czyli Bazylika Najświętszego Serca Pana Jezusa – ul. Kopernika 26

Wzniesiony w latach 1909–1921 według projektu architekta Franciszka Mączyńskiego, w stylu modernistycznym, z elementami historyzmu. W powstawaniu i upiększaniu kościoła brało udział wielu wybitnych twórców, autorów rzeźb i dekoracji różnego typu, wśród których znalazły się ornamenty roślinne. Malarz i grafik Jan Bukowski był autorem polichromii sklepień i projektu dekoracji konfesjonałów. Malarz Piotr Stachiewicz zaprojektował mozaikę w absydzie prezbiterialnej. Pozostałe mozaiki wykonane są według projektu malarza Leonarda Stroynowskiego. Zrobił je w większości jezuita Wojciech Pieczonka. Konfesjonały sporządził inny jezuita – Antoni Krok, a ławki i ambonę ozdobił wyrzeźbionymi ornamentami roślinnymi Ignacy Sikora⁸. Kościół posiada niezwykle bogatą ornamentykę „florystyczną”, w formie m.in. płaskorzeźb, elementów mozaiki i polichromii. Zidentyfikowano około pięćdziesiąt taksonów, w tym kilkanaście gatunków, ponad trzydzieści oznaczonych do rodzaju oraz dwa – do rodziny. W przedścionku kościoła dwie podwójne kolumny przy drzwiach wejściowych posiadają oryginalne, rzeźbione kapitele: jeden przedstawia sylwetkę chłopca w gąszczu liści i kwiatów cyklamenu (*Cyclamen* sp.⁹), drugi – wizerunek dziewczyny wśród kwitnących kosaćców (*Iris* sp.) (il. I). Mozaiki zawierają wiele elementów roślinnych, np. w przedścionku pod wieżą w dolnej części mozaiki wyobrażającej św. Krzysztofa podziwiać można wijący się pęd z liśćmi, kwiatami i młodymi owocami dyni zwyczajnej (*Cucurbita pepo* L.). W polichromii na sklepieniu znajdują się m.in. stylizowane kwiaty fiołka ogrodowego, czyli bratka (*Viola x wittrockiana* hort.). Unikatowy charakter mają niezwykle realistyczne płaskorzeźby roślinne w drewnie ozdabiające ambonę, ławki, a także tworzące złożone zwieńczenia konfesjonałów (il. II). Ambona zwraca uwagę płaskorzeźbami wyobrażającymi m.in. kwitnące pędy maku (*Papaver* sp.) oraz okryte kwiatami lub owocami gałązki dębu (*Quercus* sp.), jabłoni (*Malus* sp.) i kasztanowca (*Aesculus* sp.). Na tylnych i bocznych ścianach ławek można zaobserwować galerię portretów gatunków uprawianych w Polsce oraz rzadziej – dziko rosnących. Zidentyfikowano tu wiele taksonów, w tym np. cebulę (botaniczna nazwa czosnek cebula) (*Allium cepa* L.), kalinę koralową (*Viburnum opulus* L.), naparstnicę (*Digitalis* sp.), mak lekarski (*Papaver som-*

⁸ *Encyklopedia Krakowa*, Warszawa–Kraków 2000, s. 460; M. Rożek, *Urbs celeberrima. Przewodnik po zabytkach Krakowa*, Kraków 2006, s. 419–421; Bazylika Najświętszego Serca Pana Jezusa – strona internetowa: bazylikaserca.pl [dostęp: 8.10.2015].

⁹ Gdy oznaczono roślinę tylko do rodzaju, zamieszczono skrót „sp.” (np. *Cyclamen* sp.), gdy do gatunku, to po jego pełnej łacińskiej nazwie zamieszczono skrót nazwiska autora, który go opisał (np. *Cichorium intybus* L.), gdzie L. to Linneusz.

niferum L.) (il. III), rabarbar kędzierzawy (*Rheum rhabarbarum* L.) oraz szachownicę cesarską (*Fritillaria imperialis* L.).

Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa (Sercanek) – ul. Garncarska 24

Wybudowany w latach 1898–1900 roku według projektu architekta Władysława Kaczmarskiego w stylu eklektycznym z przewagą elementów neogotyckich oraz neorenesansowych we wnętrzu. Na fasadzie znajduje się dekoracja sgraffitowa z wyobrażeniami roślinnymi wykonana przez artystę plastyka Józefa Furdynę w 1989 roku, w miejscu zniszczonej pierwotnej. Ołtarze boczne zawierające detale neorenesansowe (również motywy roślinne) powstały w roku 1900 według projektu rzeźbiarza Wita Wisza. Witraże w oknach nawy o kompozycji figuralnej mają jednakową dekorację architektoniczno-roślinną wykonaną przez Tyrolski Zakład Malowideł na Szkle w Innsbrucku w 1900 roku¹⁰. Wnętrze świątyni posiada ciekawe elementy botaniczne – zidentyfikowano kilkanaście taksonów, w tym cztery gatunki, osiem rodzajów i dwie rodziny – na kapitelach kolumn, konfesjonałach, ławkach, płaskorzeźbach przy ołtarzu oraz na witrażach. Kapitele kolumn przy wejściu ozdabiają rzeźbione motywy liści i owoców dębu (*Quercus* sp.) (il. IV), konfesjonały – rzeźby w kształcie szyszek sosny (*Pinus* sp. L.), ławki i kolumnienki w ołtarzu głównym – ornamente wyobrażające liście koniczyny (*Trifolium* sp.). Jeden z piękniejszych „roślinnych” witraży Krakowa (z roku 1900) przedstawiający świętą Cecylię, patronkę muzyki, znajduje się w nawie nad chórem muzycznym. Portret świętej zakomponowany na planie koła ozdobiony jest kwiatami lilii białej (*Lilium candidum* L.) oraz kwitnącym krzewem różanym (*Rosa* sp.) tworzącym tło (il. V). Dwie mniejsze boczne, okrągłe części przedstawiają liście palmy (z rodziny *Arecaceae*). W dole wyobrażony jest gąszcz stylizowanych kwiatów, wśród których znajduje się szafran (krokus) (*Crocus* sp.) i róża (*Rosa* sp.).

Kościół Najświętszej Marii Panny z Lourdes (Misjonarzy) – ul. Misjonarska 37

Wzniesiony został w latach 1892–1894 według projektu architekta Stefana Żołdaniego, który połączył styl neoromański i neogotycki. Sklepienie jest dziełem malarzy z okresu Młodej Polski. Zdobienia kolumn i filarów są rezultatem renowacji z lat dziewięćdziesiątych XX wieku¹¹. Kościół zawiera wiele ornamentów roślinnych, ale w dużym stopniu stylizowanych, niemożliwych do identyfikacji z botanicznego punktu widzenia. Oznaczono jedynie dwa gatunki, jeden rodzaj i jedną rodzinę. Najbardziej oryginalnym motywem florystycznym są kwiaty złocienia trójbarwnego (*Chrysanthemum carinatum* Schousb.) w witrażu nad ołtarzem głównym (il. VI). Owocujące pędy winorośli właściwej (*Vitis vinifera* L.) i kłosa zboża wyobrażone są na tabernakulum. Stylizowane liście akantu (*Acanthus* sp.) ozdabiają kapitele kolumn i żyrandole w nawie głównej.

¹⁰ *Encyklopedia Krakowa*, s. 460; Zgromadzenie Służebnic Najświętszego Serca Jezusowego – strona internetowa: <http://www.sercanki.org.pl> [dostęp: 8.10.2015].

¹¹ *Encyklopedia Krakowa*, s. 461; Kościół Najświętszej Marii Panny z Lourdes; strona internetowa – Rzymskokatolicka Parafia pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny z Lourdes: <http://www.misjonarska.pl/> [dostęp: 8.10.2015].

Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny (Karmelitów Bosych) – ul. Rakowicka 18

Kościół wznoszono w dwóch etapach: najpierw powstała wieża prezbiterium (1907–1910) (według projektu architekta Tadeusza Stryjeńskiego), później kaplica i korpus nawowy (1929–1932) na podstawie projektu architekta Franciszka Mączyńskiego. Obiekt swym wyglądem nawiązuje częściowo do stylu romańskiego, a częściowo do gotyckiego¹². „Flora” kościoła jest stosunkowo skromna – zidentyfikowano tylko jeden gatunek oraz trzy rodzaje. Wiele ornamentów roślinnych ozdabia boczny ołtarz poświęcony św. Teresie z Lisieux (od Dzieciątka Jezus), której atrybutem jest róża. W literaturze hagiograficznej spotyka się informację, iż przed śmiercią miała otrzymać obietnicę, że będzie zrzucać róże z nieba¹³. Ilustracją tego wierzenia jest obraz w ołtarzu autorstwa malarza Jana Bukowskiego przedstawiający portret św. Teresy z kaskadą róż wysypujących się z jej szaty – obok aniołek trzyma kartkę z napisem: *Po mojej śmierci „Deszczem Róż” obsypię ziemię*. W dolnej części ołtarza umieszczona jest alabastrowa figura leżącej świętej w różanym wianku z kwiatem przy dłoni. Ołtarz ozdabia ponadto płaskorzeźba owocującego pędu winorośli oraz stylizowany kłos zboża (il. VII). Wśród innych gatunków sportretowanych w kościele znaleźć można dzwonek (*Campanula* sp.) i lilię (*Lilium* sp.) wyobrażone na witrażach (lilię również w innych miejscach).

Kościół św. Franciszka z Asyżu (Franciszkanów) – Klasztor i Bazylika Franciszkanów św. Franciszka z Asyżu – plac Wszystkich Świętych 5

Zbudowany w XIII wieku w stylu gotyckim był później wielokrotnie przebudowywany. Po kilku pożarach (w XV, XVII i XIX wieku) został odbudowany w drugiej połowie wieku XIX i na początku XX – wewnątrz zaaranżowano w stylu neogotyckim z elementami sztuki secesyjnej. W roku 1895 powstała sławna polichromia z motywami roślinnymi zaprojektowana i wykonana przez Stanisława Wyspiańskiego (północne ramię transeptu, sklepienie i prezbiterium), w latach 1897–1905 witraże w prezbiterium. Spośród innych twórców, zatrudnionych przy renowacji wnętrza, roślinne motywy stosował malarz Tadeusz Popiel, który projektował m.in. polichromie na ścianach nawy głównej (po 1900 roku), a także artyści malarze pracujący pod koniec XIX wieku pod kierunkiem Władysława Łuszczkiewicza – Piotr Niziński i Stefan Matejko, którzy wykonali polichromie w kaplicy Matki Boskiej Bolesnej¹⁴. Wspaniałe ornamenty roślinne, zwłaszcza monumentalne witraże Wyspiańskiego świadczą o żarliwie przeżywanej przez artystów tego czasu mistyce natury. Ścisłe botaniczne spojrzenie pozwala na identyfikację w całej świątyni około trzydziestu taksonów, w tym blisko dwa-

¹² *Encyklopedia Krakowa*, s. 462–463; M. Rożek, *Urbs celeberrima. Przewodnik po zabytkach Krakowa*, Kraków 2006, s. 432–433; strona internetowa – Karmelici Bosi: rakowicka18.pl [dostęp: 8.10.2015].

¹³ V. Schaubert, H.M. Schindler, *Święci na każdy dzień. Patroni naszych imion*, przeł. B. Widła, Warszawa 2000, s. 511.

¹⁴ M. Rożek, *Urbs celeberrima...*, s. 236–243; strona internetowa – Klasztor i Bazylika Franciszkanów św. Franciszka z Asyżu: www.franciszka.pl [dostęp: 6.10.2015].

dzieścia gatunków, około dziesięciu oznaczonych do rodzaju oraz dwóch – do rodziny. To w dużej mierze wizerunki gatunków dziko rosnących w Polsce oraz uprawianych w ogrodach, wyobrażonych z dużym realizmem, mimo pewnych stylizacji. Polichromie przedstawiają przydrożne chwasty, niegdyś częste w okolicach Krakowa, takie jak np. cykoria podróżnik (*Cichorium intybus* L.), kąkol polny (*Agrostemma githago* L.), wyka ptasia (*Vicia cracca* L.), rosnący też na łąkach mniszek pospolity (*Taraxacum officinale* F.H. Wigg. s. l.) (il. VIII), a także ulubione rośliny dawnych przydomowych ogrodów – fiołek ogrodowy, czyli bratek (*Viola x wittrockiana* hort.), nasturcja większa (*Tropaeolum maius* L.) (il. IX), róża (*Rosa* sp.) czy słonecznik zwyczajny (*Helianthus annuus* L.). Rośliny towarzyszą też motywom figuralnym. Na witrażach możemy podziwiać m.in. pełne ekspresji wizerunki dzikich gatunków roślin wodnych lub preferujących podmokłe siedliska, takich jak: grążel żółty (*Nuphar lutea* (L.) Sibth. & Sm.), grzybień białe (*Nymphaea alba* L.), kosaciec żółty (*Iris pseudacorus* L.) czy kosaciec syberyjski (*Iris sibirica* L.) (il. X). Spotykamy tu również rośliny rosnące na bardziej suchych siedliskach, np. dziewannę (*Verbascum* sp.), oraz uprawiane w ogrodach, jak choćby lilię białą (*Lilium candidum* L.) i łubin (*Lupinus* sp.). Urzekające kolorystyką i bogactwem kształtów rośliny pełnią nie tylko funkcje dekoracyjne, ale przede wszystkim symboliczne, a niektóre z nich towarzyszą wyobrażeniom postaci św. Franciszka (krzew różany i lilie), błogosławionej Salomei (dziewanna i lilie), a także służą ukazaniu dynamiki żywiołu wody (rośliny wodne i rosnące na podmokłych siedliskach).

Kościół św. Józefa w Podgórzu – ul. Jana Zamoyskiego 2

Wybudowany w 1909 roku w stylu neogotyckim według projektu reprezentanta historyzmu architekta Jana Sasa Zubrzyckiego. Wnętrze nawiązujące do tzw. gotyku nadwiślańskiego zawiera wiele detali architektonicznych zdobionych silnie stylizowanymi motywami roślinnymi, podobnie jak w sztuce gotyckiej¹⁵. Znajdują się one na ołtarzach, kapitelach kolumn, balustradach, żyrandolach i w wielu innych miejscach. Większość z nich to pędy, liście, kwiaty i pączki kwiatowe niemożliwe do identyfikacji botanicznej. Oznaczono tu zaledwie dwa gatunki, pięć rodzajów i jedną rodzinę, w tym rośliny związane z symboliką mszy świętej: pszenicę zwyczajną (*Triticum aestivum* L.) i winorośl właściwą (*Vitis vinifera* L.) (il. XI).

Spojrzenie ogólne na „florę” badanych kościołów

Analiza botaniczna motywów roślinnych ozdabiających badane kościoły przyniosła identyfikację ponad siedemdziesięciu taksonów, w tym około trzydziestu gatunków, blisko czterdzieści rodzajów i trzy rodziny. Kilkanaście spośród nich pochodzi z obszaru śródziemnomorskiego Europy i Azji Zachodniej. Są to stare rośliny użytkowe wykorzystywane jako jadalne, lecznicze, ozdobne i inne, uprawiane od tysiącleci przez

¹⁵ *Encyklopedia Krakowa*, s. 472; M. Rożek, *Urbs celeberrima...*, s. 542–544; strona internetowa – Parafia św. Józefa: jozef.diecezja.pl [dostęp: 6.10.2015].

człowieka i funkcjonujące w kulturze w rozmaitych kontekstach. To one tworzą „zrąb gatunków sakralnych” przedstawianych w sztuce klasycznej i chrześcijańskiej, posiadających od wieków bogatą treść symboliczną, opisywanych w mitach, legendach, przetwarzanych w poezji, wyobrażanych w różnych dziedzinach sztuki. We „florze” badanych kościołów są to głównie: akant (*Acanthus* sp.), lilia biała (*Lilium candidum* L.), oliwka europejska (*Olea europaea* L.), wawrzyn szlachetny (*Laurus nobilis* L.) i winorośl właściwa (*Vitis vinifera* L.) (z czego lilia i winorośl uprawiane są od dawna w Polsce). Twórcy zaangażowani w zdobnictwo krakowskich obiektów sakralnych mogli je znać z albumów i reprodukcji, wzorników ornamentów, rzadziej – własnych podróży do krajów śródziemnomorskich. Wśród dawnych gatunków sakralnych spotykane są: też bluszcz pospolity (*Hedera helix* L.), dąb (*Quercus* sp.), koniczyna (*Trifolium* sp.) oraz róża (*Rosa* sp.), występujące również w Europie Środkowej, a więc znacznie bliższe wyobraźni mieszkańców Krakowa. Te rośliny spotyka się w architekturze począwszy od średniowiecza (również w Krakowie), w postaci mniej lub bardziej stylizowanej, często daleko odbiegającej od wyglądu żywych roślin. Na ich tle wyróżniają się portrety roślinne typowe dla secesji – uderzające realizmem, bogactwem form oraz znacznie większą różnorodnością gatunkową. Oprócz pochodzących z południa Europy klasycznych taksonów sakralnych pojawia się bowiem bogaty zestaw roślin dziko rosnących, również i w Polsce. Przykładem może być mniszek pospolity (*Taraxacum officinale* F.H. Wigg.), grzybień biały (*Nymphaea alba* L.) czy różne gatunki kosaćca (*Iris* sp.). Z botanicznego punktu widzenia interesująca jest grupa archeofitów, czyli gatunków przybyłych do Polski do końca XV wieku wraz z człowiekiem, takich jak np. pospolite niegdyś, a dzisiaj ginące chwasty polne, głównie zbożowe: chaber bławatek (*Centaurea cyanus* L.), kąkol polny (*Agrostemma githago* L.) i mak polny (*Papaver rhoeas* L.). Inspiracji dostarczały artystom nie tylko piękne polne kwiaty, ale też rośliny obce uprawiane w ogrodach jako ozdobne czy jadalne. Przykładem mogą być pochodzące z kontynentu amerykańskiego: słonecznik zwyczajny (*Helianthus annuus* L.) i nasturcja większa (*Tropaeolum majus* L.), azjatycka szachownica cesarska (*Fritillaria imperialis* L.), rodzimy dla północnej Afryki złocień trójbarwny (*Chrysanthemum carinatum* Schousb.), a także ulubiony przez artystów secesji kasztanowiec (*Aesculus* sp.), którego gatunki wywodzą się z Półwyspu Bałkańskiego oraz Ameryki. Na uwagę zasługuje też galeria portretów „prozaicznych” roślin warzywnych czy owocowych pochodzących z różnych regionów świata, a uprawianych u nas od bardzo dawna, takich jak np.: cebula (*Allium cepa* L.), dynia zwyczajna (*Cucurbita pepo* L.), rabarbar kędzierzawy (*Rheum rhabarbarum* L.) i wiele innych.

Jeśli weźmiemy pod uwagę częstość występowania gatunków w ornamentyce, zdecydowany prym wiodą jednak stare rośliny sakralne, o czym świadczy liczba zanotowanych miejsc w badanych kościołach („rekordów” bazy danych): akant (13), lilia (16), róża (21) czy winorośl właściwa (27), podczas gdy wyobrażenia roślin dziko rosnących w Polsce i uprawianych występują pojedynczo. Przyczyną jest zapewne bogata symbolika związana z pierwszą grupą roślin, a także ich dawna obecność w sztuce.

Symbolika wybranych roślin

Koniczyna (*Trifolium* sp.)

Według Celtów była rośliną czarodziejską. W tradycji chrześcijańskiej trójlistność koniczyny utożsamiano z Trójcą Świętą. Jest emblematem św. Patryka, który tłumaczył na jej przykładzie tajemnicę Trójcy Świętej¹⁶.

Kosaciec (*Iris* sp.)

W greckiej mitologii bogini Iris odziana w wielobarwną szatę była posłanniczką bogów (nazwa irys w języku greckim oznacza tęczę). Wierzono, że przenosi duszę kobiet do krainy wiecznego spokoju, dlatego istniał zwyczaj sadzenia irysów w pobliżu grobów. W symbolice chrześcijańskiej irys uznany został za symbol smutku Matki Boskiej, atrybut Zwiastowania, a także męki Chrystusa¹⁷.

Lilia biała (*Lilium candidum* L.)

W starożytnych cywilizacjach lilia biała była symbolem płodności i zmysłowej miłości, atrybutem egipskiej bogini Izis. Według greckiego mitu powstała z mleka Hery. W symbolice chrześcijańskiej biała lilia stała się synonimem czystości, niewinności i dziewictwa, a także znakiem pokory i czystości duszy. Składano ją w ofierze Matce Boskiej, była również atrybutem wielu świętych, m.in. Franciszka z Asyżu i Józefa Oblubieńca¹⁸.

Róża (*Rosa* sp.)

Według greckich mitów róża powstała podczas narodzin bogini miłości Afrodyty lub z krwi Adonisa. Grecy kwiatami róży przystrajali ołtarze, posągi, łoża małżeńskie i nowożeńców. W tradycji chrześcijańskiej róża miała podwójne znaczenie – kwiaty symbolizowały doskonałość duchową Chrystusa i Matki Boskiej, kolce – cierpienie. Najświętszą Marię Pannę często przedstawiano w ogrodzie różanym, a aniołów w wieńcach z białych róż. Kolor róży miał istotny wpływ na jej znaczenie symboliczne – czerwona odnosiła się do męczenników i odkupieńczej męki Chrystusa, biała wyrażała czystość duchową i cielesną, niewinność oraz niepokalane poczęcie¹⁹. Róża była też atrybutem świętych, m.in. wspomnianej wyżej św. Teresy z Lisieux (od Dzieciątka Jezus).

¹⁶ M. De Cleene, M.C. Lejeune, *Compendium of symbolic and ritual plants in Europe*, Vol. II, *Herbs*, Ghent 2003, s. 172–180.

¹⁷ *Op.cit.*, s. 278–284; S. Kobieliński, *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Tyniec 2006, s. 88–89.

¹⁸ M. De Cleene, M.C. Lejeune, *Compendium of symbolic and ritual plants...*, Vol. II, *Herbs*, s. 321–329; S. Kobieliński, *Florarium christianum*, s. 121–124.

¹⁹ M. De Cleene, M.C. Lejeune, *Compendium of symbolic and ritual plants...*, Vol. I, *Trees and shrubs*, Ghent 2003, s. 614–629; S. Kobieliński, *Florarium christianum*, s. 184–189.

Wawrzyn (laur) szlachetny (*Laurus nobilis* L.)

Wawrzyn szlachetny uchodził za święte drzewo, czczone zarówno przez Greków, jak i Rzymian. Był atrybutem bogów Apollina i Jowisza, a także poetów. W Grecji pojawiał się na igrzyskach olimpijskich, symbolizując sławę, ale to Rzymianie rozpropagowali rytuał przyznawania wieńca laurowego cesarzom, zwycięzcom i artystom. Złoty wieniec laurowy symbolizował zwycięstwo, triumf i honor. W tradycji chrześcijańskiej występuje motyw wieńca laurowego przyznawanego za trud włożony w pracę nad samodoskonaleniem, oznaczający również triumf nad grzechem i złem²⁰.

Winorośl właściwa (*Vitis vinifera* L.)

W starożytności winorośl była atrybutem Dionizosa (Bachusa) – boga wina, plonów i płodnych sił natury. W Starym Testamencie winorośl kojarzono z zapowiedzią ofiary eucharystycznej. W ikonografii chrześcijańskiej wici (wasy czepne) winorośli uznawano za symbol ludu bożego złączonego z Chrystusem. Winnica natomiast symbolizowała Kościół, Chrystusa i jego wyznawców²¹.

Uwagi końcowe

Poszukiwania z dziedziny „florystyki kulturowej” reprezentujące przyrodnicze ujmowanie dzieł sztuki nasuwają wiele problemów natury interdyscyplinarnej. Pierwszym z nich jest potrzeba podobnych analiz w innych kościołach różnych miast. Pozwoliłoby to na szersze porównania dotyczące roślin przedstawianych w architekturze sakralnej naszego kraju w badanym okresie. Innym zagadnieniem jest sprawa inspiracji artystów pięknem natury oraz różny stopień realizmu jej obrazowania, co botanik może ocenić, śledząc wierność przedstawień kwiatów, liści i innych części portretowanych gatunków. Można przypuszczać, że stare rośliny sakralne pochodzące z południowych regionów Europy i Azji Zachodniej odtwarzano często na podstawie wzorników, katalogów ornamentów i drukowanych albumów – widać to po sposobie przedstawienia szczegółów morfologicznych, czasem mało przypominających żyjące rośliny. Częste są też stylizacje zacierające pierwotne kształty liści, np. akantu czy kwiatu róży. Widoczny w niektórych przypadkach realizm w przedstawianiu roślin dziko rosnących i uprawianych każe przypuszczać, że artysta robił studia z natury przed przystąpieniem do pracy nad ornamentyką świątyni. Stanisław Wyspiański jest tutaj znakomitym przykładem. Jak wykazują źródła, zwłaszcza jego korespondencja oraz zachowany „Zielnik” (z lat 1896–1897) precyzyjnych studiów rysunkowych poszczególnych gatunków obserwowanych głównie w Krakowie i okolicach²², artysta przygotowywał się z wielkim zaangażowaniem do

²⁰ *Op.cit.*, Vol. I, *Trees and shrubs*, s. 126–133; S. Kobielus, *Florarium christianum*, s. 211–212.

²¹ M. De Cleene, M.C. Lejeune, *Compendium of symbolic and ritual plants in Europe*, Vol. I, *Trees and shrubs*, s. 267–278; S. Kobielus, *Florarium christianum*, s. 220–225.

²² M. Świszczowska-Piegdoń, „Zielnik” Wyspiańskiego [w:] *Zielnik Wyspiańskiego. Wystawa w Muzeum Narodowym w Krakowie, kwiecień – wrzesień 2007*, Kraków 2007, s. 21–30.

swoich prac plastycznych, m.in. w kościele Franciszkanów. Dzięki temu powstały jedne z najświetniejszych polskich wizerunków roślin. W jakim stopniu inni artyści, zwłaszcza pracujący w bogatym „florystycznie” kościele Jezuitów, studiowali naturę – pozostaje kwestią otwartą do badań. Artykuł niniejszy jest przyczynkiem do szerokiego problemu, jakim jest poszukiwanie roślin ważnych dla kultury polskiej, tworzących przyrodniczą podstawę dziedzictwa kulturowego, zasługujących zatem na ochronę zarówno w naturalnym krajobrazie, jak i w uprawach. W warunkach współczesnej antropopresji giną bowiem nie tylko naturalne zbiorowiska roślinne, lecz także stare chwasty polne, wśród których jest wiele gatunków uwiecznionych w dziełach polskiej literatury i sztuki, jak np. chaber, kąkol, mak i inne zobrazowane również w architekturze krakowskich kościołów. Takie rośliny można popularyzować i chronić przez uprawę, np. w ogrodach znajdujących się w obrębie skansenów lub przy muzeach różnego typu.

Składamy serdeczne podziękowanie prof. dr. hab. Bogdanowi Zemankowi za pomoc w identyfikacji niektórych roślin.

Bibliografia

- Bazylika Najświętszego Serca Pana Jezusa – strona internetowa: bazylikaserca.pl [dostęp: 8.10.2015].
- De Cleene M., Lejeune M.C., *Compendium of symbolic and ritual plants in Europe*, Vol. I, *Trees and shrubs*; Vol. II, *Herbs*, Ghent 2003.
- Drawn after Nature. The complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*, red. J. De Koning, G. Van Uffelen, A. Zemanek, B. Zemanek, Zeist, The Netherlands 2008, ss. 368.
- Encyklopedia Krakowa*, Warszawa–Kraków 2000.
- Galera H., *Klasykystyczne motywy roślinne w dekoracjach Zamku Królewskiego w Warszawie. Classical plant motifs used in the ornamentation of the Royal Castle in Warsaw*, „Wiadomości Botaniczne” 2007, vol. 51, nr 1/2, s. 15–26.
- Harmata K., Madeja J., Zemanek A., Zemanek B., *Selected indigenous trees and shrubs in Polish botanical literature, customs and art (Juniperus communis, Salix, Betula verrucosa, Populus tremula, Pinus sylvestris, Quercus, Tilia, Picea excelsa, Abies alba)* [w:] *Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*, red. J.-P. Morel, A.M. Mercuri, Bari 2009, s. 195–205.
- Karmelici Bosi – strona internetowa: Karmelici Bosi: rakowicka18.pl [dostęp: 8.10.2015].
- Kobielski S., *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Tyniec 2006, ss. 271 + ss. 84 ilustracji.
- Kostuch A., Zemanek A., *Plants in the 16th century Flemish tapestries from Wawel Castle (Cracow, Poland)* [w:] *Studies in Renaissance botany*, red. Z. Mirek, A. Zemanek, „Polish Botanical Studies”, Guidebook Series 1998, No. 20, s. 205–230.
- Kościół Najświętszej Maryi Panny z Lourdes – strona internetowa: Rzymskokatolicka Parafia pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny z Lourdes: <http://www.misjonarska.pl/> [dostęp: 8.10.2015].
- Kulesza P., *Szata roślinna w krajobrazach malarstwa niderlandzkiego XV wieku. Identyfikacja botaniczna roślin na wybranych obrazach. The flora in the landscapes of 15th- century Netherlandish painting*, Lublin 2011, ss. 604.

- Makowska B., *Motywy roślinne w dekoracjach krakowskich kamienic z przełomu XIX/XX wieku. Floral motives in the decoration of Kraków tenement houses of the turn of the 19th and 20th century*, „Wiadomości Botaniczne” 2005, vol. 49, nr 3–4, s. 5–14.
- Michniewska M., *Rośliny w małopolskim gotyckim malarstwie tablicowym 1420–1540*, Kraków 2014, ss. 145.
- Obraz i przyroda. Image and Nature*, red. M.U. Mazurczak, Lublin 2005, ss. 559.
- Parafia św. Józefa – strona internetowa: Parafia św. Józefa: jozef.diecezja.pl [dostęp: 6.10.2015].
- Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*, Eds. J.-P. Morel, A.M. Mercuri, Bari 2009, ss. 284.
- Przyroda – Nauka – Kultura II. W poszukiwaniu jedności nauki i sztuki. Nature – Science – Culture II. In search of unity of science and art*, red. A. Zemanek, B. Zemanek, Kraków 2008, ss. 378.
- Rożek M., *Urbs celeberrima. Przewodnik po zabytkach Krakowa*, Kraków 2006, ss. 614.
- Schauber V., Schindler H.M., *Święci na każdy dzień. Patroni naszych imion*, przeł. B. Widła, Warszawa 2000, ss. 702.
- Symbolika roślin. Heraldyka i symbolika chrześcijańska*, red. J. Marecki, L. Rotter, Kraków 2007, ss. 224.
- Szafer W., *Kwiaty w ołtarzu Wita Stwosza* [w:] W. Szafer, J. Szaferowa, *Kwiaty w naturze i sztuce*, Warszawa 1958, s. 102–117.
- Szafer W., *Polichromia roślinna w ołtarzu Wita Stwosza (Plant polychromy in the altar of Wit Stwosz)*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae”, vol. XI, Supplementum, 1934, s. 33–43, tab. I–IV.
- Szafer W., *Zielnik Stanisława Wyspiańskiego*, „Kurier Poznański”, nr 173, 12 kwietnia 1936, s. 10.
- Ubrizsy Savoia A., Zemanek A., Zemanek B., *The beginnings of ecological thought* [w:] *Drawn after Nature. The complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*, red. J. De Koning, G. Van Uffelen, A. Zemanek, B. Zemanek, Zeist, The Netherlands 2008, s. 91–97.
- Wallis M., *Secesja*, Warszawa 1984, ss. 253.
- Zemanek A., *O symbiozie nauki i sztuki w czasach Renesansu – kolekcja obrazów roślin ze zbioru „Libri picturati” A. 18-30*, „Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Historii Nauki”, 2009, t. 9, s. 181–212.
- Zemanek A., *Stanisław Wyspiański a botanika* [w:] *Zielnik Stanisława Wyspiańskiego. Wystawa w Muzeum Narodowym w Krakowie, kwiecień–wrzesień 2007*, Kraków 2007, s. 11–14.
- Zemanek A., Ubrizsy Savoia A., Zemanek B., *The beginnings of ecological thought in the Renaissance: an account based on the Libri picturati A. 18-30 collection of water-colours*, “Archives of Natural History”, 2007, vol. 34, part 1, s. 87–108.
- Zemanek A., Zemanek B., *Art serving botany Libri picturati 18-30: a 16th century collection of plant illustrations* [w:] *Image and Nature. The Proceedings of the Conference „Image and Nature” Catholic University of Lublin 6-8 October 2003. Obraz i przyroda*, red. M.U. Mazurczak, J. Patyra, M. Żak, Materiały z Konferencji „Obraz i przyroda” Katolicki Uniwersytet Lubelski 6–8 października 2003, Lublin 2005, Wyd. KUL, s. 91–108, VIII–XI.
- Zemanek A., Zemanek B., *Roślina i sacrum w historii cywilizacji* [w:] *Geografia i sacrum*, red. B. Domański, S. Skiba, Kraków 2005, s. 472–480.
- Zemanek A., Zemanek B., *Sztuka narzędziem naukowego poznania w czasach renesansu – morfologia roślin na akwarelach z kolekcji Libri picturati A 18-30* [w:] *Przyroda – Nauka – Kultura II. W poszukiwaniu jedności nauki i sztuki. Nature – Science – Culture II. In search of unity of science and art*, red. A. Zemanek, B. Zemanek, Kraków 2008, s. 13–46.
- Zemanek A., Zemanek B., *Sztuka źródłem wiedzy botanicznej* [w:] *Ziemia Człowiek Sztuka. Interdyscyplinarne studia nad Ziemią. Archeologia – historia – sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 481–504.

- Zemanek A., Zemanek B., *The morphology of illustrated plants* [w:] *Drawn after Nature. The complete botanical watercolours of the 16th-century Libri Picturati*, red. J. De Koning, G. Van Uffelen, A. Zemanek, B. Zemanek, Zeist, The Netherlands 2008, s. 79–85.
- Zemanek A., Zemanek B., Harmata K., Madeja J., Klepacki P., *Selected foreign plants in old Polish botanical literature, customs and art (Acorus calamus, Aesculus hippocastanum, Cannabis sativa, Fagopyrum, Helianthus annuus, Iris)* [w:] *Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*, red. J.-P. Morel, A.M. Mercuri, Bari 2009, s. 179–193.
- Zemanek A., Zemanek B., Klepacki P., Madeja J., *The poppy (Papaver) in old Polish botanical literature and culture* [w:] *Plants and culture: seeds of the cultural heritage of Europe*, red. J.-P. Morel, A.M. Mercuri, Bari 2009, s. 217–226.
- Zemanek A., Zemanek B., Ubrizsy Savoia A., *Początki ekologii roślin w czasach Renesansu – kolekcja akwarel Libri picturati (A18-30)*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2005, t. 50, nr 3–4, s. 87–122.
- Zgromadzenie Służebnic Najświętszego Serca Jezusowego – strona internetowa: <http://www.ser-canki.org.pl> [dostęp: 8.10.2015].
- Zielnik Wyspiańskiego. Wystawa w Muzeum Narodowym w Krakowie, kwiecień – wrzesień 2007*, Kraków 2007, ss. 108.
- Ziemia Człowiek Sztuka. Interdyscyplinarne studia nad Ziemią. Archeologia – historia – sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, ss. 770.